

Насыров Т.

МИҢДИ БИЛГЕН – БИЛИК

Насыров Т.

ОСВОИВШИЙ МНОЖЕСТВО НАУК – ГЕНИЙ

T. Nasyrov

A PERSON HAS MASTERED MANY SCIENCES IS GENIUS

УДК: 159.13/71

Макалада Жусуп Баласагындын эмгеги коомдук түзүлүштүн мыйзамын, мамлекетти адилет башкарууну, башкаруучу катмарды илим-билимге чакырганын жана адеп-ахлактын ар бир үлгүсүн камтыганы даңазаланган.

Негизги сөздөр: *өкүмдар, мамлекеттик ишмер, акылмандык, адилеттик, укук, заң, билик, «Улук-Хасс-Хажиб».*

В статье поднимается тема о рассмотрении в трудах Жусупа Баласагына закона общественного строя, справедливого управления государством, призыва правящих слоев к просвещению, а также об идеалах нравственности.

Ключевые слова: *государь, государственный деятель, мудрость, справедливость, право, закон, гений, «Великий-Хасс-Хажиб».*

The article rises on the theme of Jusup Balasagyn works as act of social order, equitable governance, appeal the ruling strata to education, as well as the ideals of morality.

Key words: *the sovereign, the statesman, the wisdom, justice, right, law, genius, «Great-Hass-Hajib».*

Дүйнөлүк руханий маданияттын ири өкүлдөрүнүн бири, кыргыздын залкар акыны, орошон ойчулу жана мамлекеттик ишмери Жусуп Баласагын изилдөөлөргө караганда 1015-жылы же 1016-жылы азыркы Кыргызстандагы Токмок шаарынын түштүк тарабындагы Бурана эстелиги турган жерде – өз учурунда акындардын, окумуштуулардын, кол өнөрчүлөрдүн шаарына айланган Баласагын шаарында туулган.

Бизге жеткен маалыматтарга таянсак Жусуп Баласагын өзүнүн «Кут билим» («Кутадгу билиг») аттуу 13000 саптан турган чыгармасын эски түрк (кара кыргыз) тилинде 1069-1070-жылдары 18 айдын ичинде жазган. Бул дастан акылмандыкка жол көрсөтөт, кишини, табиятты сыйлоого чакырат. Ал аталган эмгегинде адеп-ахлактын ар бир үлгүсүн, таасирин, коомдук түзүлүштүн мыйзамын, тартип эрежелерин, ал тургай адам өз боюн кантип алып жүрүшү керек экендигине чейин баяндаган.

Түркиялык алым, татар тектүү Рахмети Араттын эсеби боюнча поэманы жазып бүткөн мезгилде Жусуп 54 жашта болгон. «Куттуу билим» поэмасын жазып Чыгыш Каракан каганы Сулайман Арслан Кара кагандын уулу Тавгач Буура Карахан Абу-Али-Хасанга (1056-1103-жылдары бийлеген) тартуу кылган. Бул кара кыргыз тилинде жазылган көөнөрбөс философиялык-дидактикалык дастандын терең мазмунун ал түшүнүп, алкыш иретинде акынга «Улук-Хасс-Хажиб» деген наам берген. Мунун мааниси «Хасс» арабча хан сарайдагы урматтуу адамдардын бири, ал эми «Улук-Хасс-Хажиб» хан

ордосунда кызмат өтөгөн өтө кадырман адамдын наамы.

Бабабыз Жусуптун бул эмгегинде сөз касиети ачылып, сөз күчү баш бийликти жибиткенин, ынандырганын байкайбыз. Ошентип ал Сарайдын баш акылчысы (кеңешчиси) болуп калган.

Азаматты эки нерсе багыттайт –

Адал сөзү, ак эмгеги карытпайт.

Миңдеген жылдардын ар заманында ачык сүйлөп, ак иш өтөгөн бабалардын таалимин улай келип, Жусуп Баласагын да өз сөзүн айтты:

Акылман өкүмдарлар баары баштан,

Элине адил мыйзам тартуулаган.

Кайсы жерде өкүмдар болсо акылман,

Кырсык качып, өлкөсү гүлдөйт абыдан.

Мамлекеттик кеңешчиден ушундай акыл алып,

адилеттик менен калк камын көргөн айкөл

башкаруучулар чыккандыгын тарых тастыктайт.

«Кут алчу билим» поэмасы биздин ата-бабаларыбыздын рухий турмушунда кылымдардан бирдиктүү, өз ара байланыштуу эки маданияттын-отурукташкан жана көчмөн маданияттарыбыздын түпкү башатын ырастаган элдик кенч экендиги эч кимге шек туудурбайт. Бул чыгармадан Кыргызстандын орто кылымдардагы тарыхы боюнча маалыматтарды алууга болот.

Айтылып жаткан чыгарма чыгыш маданиятында кеңири тараган санат-насыят маанисиндеги этикалык-дидактикалык эмгек. Автор өз заманындагы адеп-этикалык принциптерди, идеяларды ошол доордун тарыхы, маданияты, дини менен шайкеш байланышта карап, аларды акылтаразасында баалап, нарктап ой толгогон. Ошондуктан бул чыгарманы адамзатка ар убак адеп-ахлактык азык болуучу этикалык энциклопедия катары бааласак эч ким каршы болбостур.

Бул поэманын өзөгү – айрым өзгөрбөс, түбөлүктүү түшүнүктөрдөн турат: биринчиси – адилет, экинчиси – дөөлөт, үчүнчүсү – акыл, төртүнчүсү – каниет делип, алардын ар бирине түркчө (кара кыргызча) өз аттары берилген.

Адилетти – Күн чыкты Элик атаган, бул өкүмдар; Дөөлөттүн аты – Айтолду, ал-увазир; Акылга – Акдилмиш деген ат берилген, ал увазирдин уулу; ал эми Каниет болсо – Өткүрмүш аталып анын иниси делген. Мына ушулардын ортосунда өз ара сүйлөшүүлөр, суроо-жооптор аркылуу санжыра чечмеленет.

«Кут алчу билимде» акын өз доорундагы коомдун түзүлүшү тууралуу кеңири маалымат берет. Коомдогу бардык социалдык топтордун ээлеген

орду, жүрүм-турум нормалары жөнүндө автор өтө ыклас коюу менен баяндайт. Адамгерчиликти Жусуп адептүүлүктүн туу чокусу деп түшүндүрөт. Адамгерчилик адам атын асмандагы, затын жаркыратып, жашоонун улуу жолун ачат дейт ойчул. Ошондой эле окууну, билимдүүлүктү дүйнө таанып-билүүнүн эң негизги жолу катары баалайт. Даанышман бабабыздын бул энциклопедиялык трактаты мамлекетти адилет башкаруу тууралуу жобону камтыйт жана коомдогу башкаруучу катмарды акындык ыкма менен илим-билимге чакырат; аткаминерлерди зулумдук, паракордук сыяктуу жосунсуз жоруктардан алыс болууга үндөйт.

Мисалы:

Бек болушка татыктуу адам керек,
Күчтүү, чапчаң, сабырдуу баатыр жүрөк.
Бектерге алыс болчу беш нерсе бар.
Аларсыз бектин даңкы кайдан жанар.
Бири – шашма, экинчиси – сараңдык,
Үчүнчүсү – залымдик да, наадандык.
Төртүнчүсү – бузуктук, кежир болуу,
Бешинчиси – калп айтуу, чоң уят бу!

Ошондой эле бул чыгармада мамлекетти башкаруунун теориясы жана тажрыйбасы да мыкты чагылдырылган

Өкүмдарга белгисиз болбойт нерсе,
Көзү да, кулагы да болсо элде.
Өкүмдар жакшы болсо өлкө гүлдөйт,
Жыргалда баары жашап, кырсык билбейт.
Бийлик менен улуулук урматталат,
Чындык менен укукту жүрсө кармап.
Бийликтин эң негизи – адилеттик,
Чындык барда козголбой турат бийлик.
Бийлик күчтүү адилет жолу менен,
Бектин жолу – чындыкта жүрүү кенен.

Бул китеп кайсы падышага же кай тарапка жетпесин, өзүнүн өзгөчө жатыктыгы жана чексиз көркөмдүгү аркылуу, андагы акылмандар менен окумуштуулардын купулдарына толуп, алардын ар кимисинин ар түрдүүчө наам берүүсүнө татыктуу болду. Чиндин (Түндүк Кытай) төрөлөрү бул китепти «Такывалык жыйнак» – деп аташты, Мачиндин (Түштүк Кытай) өкүмдарларынын мурасчылары «Мамлекет түркүгү» – дешти, Чыгыш өлкөлөрүнүн акимдери «Өкүмдарлар зыйнагы» – деген ат беришти, Ирандыктар – түрктөрдүн (кара кыргыздардын) «Шах китеби» – деп коюшту, айрымдар болсо – «Өкүмдарларга осуят китеп» дешип, турандыктар муну «Кут алчу билим» – деп аташты.

Бул чыгарманын «Куттуу билик» – деп аталышынын себебин О. Айтымбет өзүнүн «Кара кандар баяны» аттуу макаласында төмөндөгүдөй белгилейт: «Жусуптун киндик каны тамган жер – Баласагын шаары – Карахандар каганатынын түндүктөгү борбору болгон, аны «Кут ордо» деп аташкан. Ал эми түштүктөгү карахандардын ордо шаары – Кашкар шаары болуп белгиленген. Өзгөн шаары болсо Батыш Карахандар каганатынын алгачкы борбору катары малым. Мындан автор китебинин атын «Куттуу билим» деп өзү туулган кыргыз жеринин атынан койгондугун байкоого болот. Бул этикалык – дидактикалык жана

саясий трактатта – саясат, мамлекетти башкаруу жана аскердик түзүлүш жөнүндө даанышман жеке пикир көркөм берилген. Китеп кыпчак тилинде жазылган. Алтын Ордонун иш-кагаздары да кыпчак тилинде болуп, буга Токтомуш хандын 1393-жылдагы жарлыгы күбө, анткени китеп тили менен жарлык тили эч айырмаланбайт. Жарлык жергиликтүү кыпчак тилинде жазылган». Ошондой эле Жусуптун уруусу – саруу, Карахандар мамлекетин курган ягмалар (саяк уруусу) экендигин айткан.

Жусуп Баласагын өз эмгегинде Евклиддин илимий мурасын, алгебраны, тамыр чыгарууну, астрономияны ж.б. үйрөнүүгө чакырат. Ал куттуу илим-билимге ээ болгондуктан аны эл «билик» – деп таанышкан, ал эми чыгармасын «Куттуу билик» аташкан.

Ушундай жалаң акыл-насаат сөздөн түзүлгөн, шуру сымал жибек жипке тизилген чыгарманы жараткан улуу даанышманыбызды уйгур десе же башка деп айтышса деле анча элес албай келдик. Бизге аманат калтырган маданий мурасыбызга кайдыгер болдук. Ошол эле мезгилде башка элдер жогоруда белгилегендей баа берип жатышты. Биздин орду-бузга алар күйүп-бышып күйөрман болушту

Мисалы: 1. Академик түрколог В.В. Радлов Орхон рун жазмасын иликтегенден кийин «Куттуу билик» уйгур тилинде деген өзүнүн алгачкы аныктамасынан баш тартып мындай дейт: «1891-жылы мен Бамбердин көз карашы менен толук уйгур тилинде жазылган деген пикирге элем, «Куттуу биликте» уйгур деген сөз бир дагы жолу кездешпейт...» деп белгилеп келип: «Менин «Куттуу билик» уйгур тилинде эмес деген пикирге келишиме дагы бир нерсе... өз эне тилинде биринчи китеп экенин көрсөткөн автордун сөзү негиз болуп отурат...»

Байыркы эстеликтерди салыштыруу менен, ал эстеликтер түрк элдерине тийиштүү экендигин айтат.

2. Орто Азия элдеринин элдик поэзияларын жана «Куттуу биликти» орус тилине которгон акын Наум Гребнев биздин жазуучулар менен болгон бир маегинде: «Куттуу билик» силерге көбүрөөк тийиштүү. Жеке эле анын мекени силердин жер болгондон эмес, анын мүнөзү да, дүйнөсү да силерге жакын» – деп айткан.

3. «Самаркан асмандагы жылдыздар» деген көп томдуу романдын автору, СССР Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Орто кылымдагы Орто Азияны жердеген калктардын тарыхын жакшы билген тарыхчы – окумуштуу, чоң жазуучу Сергей Петрович Бородин: Силер, кыргыздар, эң эле камырабассыңар. Жада калса өзүңөргө тийиштүү маданий энчини алуудан да жалтайлайсыңар! Деги байыркы адабий мурастарда силердин энчиңер чоң экенин билесиңерби? Кыргыз түрк элдеринин ичинде эң байыркысы. «Манас» сыяктуу улуу баянды силердин бабаларыңар жатканы бекеринен эмес! Өз мурасыңардан куру жалак калбагыла! – деп эскерткен.

Мына ушинтип, өзүбүздөн мурда бизге таандык адабий мурастарыбызга кам көрүшкөн ак дил чыгармачыл ишмерлердин айткандарынан кийин да камырабастыктын кедергиси бөгөт болду. Жакшы

өткөн 20-кылымдын акыркы мезгилдеринде байыркы тилибизден бүгүнкү өз тилибизге «Кут алчу билим» дастанын Төлөгөн Козубеков которуп берди.

Жыйынтыктап айтканда он кылым илгери Баласагын шаарынан чыккан улуу билгинин мааракеси миң жылдан кийин да жалпы түрк калктарын ж.б. тарыхый коңшуларды ынтымакка, биримдикке, илимий жана маданий кызматташтыкка чакырган иш-аракеттин чордону болуп калышын өз учурунда баамдап, Кыргыз Республикасынын Президенти А.Атамбаев быйыл 12-майда Жарлыкка кол койгону эң жакшы иш болду деп белгилегим келет, анткени бул инсандын кыргыз мамлекеттүүлүгүн бекемдөөгө кошкон салымы зор.

Адабияттар:

1. Айтымбет О. Кара кандар баяны. // Мурас. - №3. - 1991.
2. Алымов Б.А. (жалпы редакциялаган). Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкардын мурастары. Окуу куралы. - Бишкек, 1999.
3. Баласагын Ж. Кут алчу билим (Т.Козубековдун котормосунда). – Фрунзе: «Кыргызстан», 1988.
4. Исаков К.А. «Куттуу билим» трактатындагы эпикалык парадигмалардын философиялык негиздери. - Ош, 2005.
5. Козубеков Т. Жусуп Баласагын – кыргыз элинин уулу. Кыргыз туусу, 16-19-август. - 2002-ж.
6. Радлов В.В. «Куттуу биликке» акыркы сөз. «Кыргызстан маданияты» №4. 1969.
7. Сыдыкова К. Кыргыз тарыхы. - Бишкек, 2003.

Рецензент: кандидат философских наук, доцент Аблазов К.Э.